

25. Наровская Я. Б. Социально-психологические особенности женщин, преобразующих свой внешний облик : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / Я. Б. Наровская. – Ростов-на-Дону, 2007. – 329 с.
26. Ерохина Н. Н. Социосеміотические основы молодежной субкультуры : дис. ... канд. социол. наук : 22.00.06 / Н. Н. Ерохина. – Тамбов, 2006. – 153 с.
27. Горюнова Л. О. Социокультурные аспекты формирования музыкальных предпочтений современной российской молодежи : дис. ... канд. социол. наук : 22.00.06 / Л. О. Горюнова. – Саратов, 2004. – 181 с.
28. Сергеева О. В. Исследовательское поле визуальной социологии / О. В. Сергеева // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2008. – Том XI. – № 1. – С. 136–146.

Павло Горностаї

КОЛЕКТИВНА ТРАВМА ТА ГРУПОВА ІДЕНТИЧНІСТЬ

Проблема. Ідентичність великих груп людей тісно пов'язана з їхньою історією. Є думка, що український менталітет певним чином визначається концепцією колективної травми – не лише тому, що наша історія налічує багато колективних травм; важливо, що не всі вони були опрацьовані на суспільному рівні. Колективна травма, з якою суспільство не справилося (від якої не виликувалося), «делегується» наступному поколінню (можливо, і не одному). Вона переміщується у сферу групового несвідомого і там може впливати на різноманітні аспекти суспільного життя, на долю членів суспільства тощо [1].

Під час виборчої кампанії Президента України 2004–2005 років, що також є колективною травмою, яскраво висвітлилася проблема протистояння великих груп людей, їхніх ідентичностей. Ці події стали поштовхом до виходу спеціалізованого номера журналу «Психодрама та сучасна психотерапія», присвяченого методу соціодрами, який працює з протистояннями великих груп людей, зокрема колективними травмами. Один з авторів журналу відомий фахівець Пітер Келлерман [2] приїздив у 2005 році в Київ, де проводив соціодраму на тему української історії та круглий стіл «Трансгенераційна передача травми» [3].

Колективна травма – це травма, що стосується великих груп людей. Це, наприклад, війни, катастрофи, терористичні акти, інші події, пов'язані із загибеллю, втратою свободи, тощо. Смерть національного лідера теж може бути колективною травмою, тим більшою, чим масштабна ця особистість і чим трагічніші обставини загибелі.

Мета статті: дослідити зв'язок українського менталітету та ідентичності українців з колективними травмами, пережитими в історії України.

Можна виділити чотири групи факторів, що визначають тяжкість наслідків, спричинених колективною травмою:

1) масштаб, сила травматизації – кількість людей, що постраждали, значущість події, авторитет особистості (якщо йдеться про трагічну загибель національного лідера);

2) рівень несправедливості (порушеної справедливості) під час травматизації – досить умовна характеристика, що визначає, наскільки ця подія порушує справедливість в уявленні людей, невинність загиблих людей. Приклади: геноцид сприймається як більша несправедливість, ніж загибель під час стихійного лиха; для нащадків нацистів, що воювали у Другій світовій війні, доля їхніх батьків є більш травмувальною, ніж для нащадків тих, хто захищав свою вітчизну; знищення терористів під час операції звільнення заручників видається більш справедливою, ніж загибель заручників;

3) неможливість (або нездатність) протистояти травмувальній силі (суб'єкту) – пасивність жертви, часто вимушена. Приклад: загибель у концтаборі є більш травматичною, ніж на полі бою; звичайно, і в концтаборі мав місце героїзм, були випадки опору, але там, де він здійснюється, як не дивно, зменшувалася сила травми, навіть якщо гинули люди;

4) неможливість (нездатність) емоційного відреагування постраждалими, що залишилися живими, та їхніми нащадками – вони не можуть відкрито виражати почуття з приводу трагічних подій, позбавлені можливості (через заборону, замовчування) опосередкованого відреагування – ритуалізації трагічних подій, наприклад створення меморіалів, опису у творах мистецтва, відзначення річниць тощо.

Якщо спробуємо оцінити різні колективні травми за ступенем травматизації, то отримаємо такі результати (табл.):

Таблиця

Порівняння колективних травм за факторами травматизації

Подія	Фактори травматизації			
	1	2	3	4
Велика Вітчизняна війна	–	+	+	+
Екологічні катастрофи	– +	0	– +	+
Чорнобильська катастрофа	– +	+ –	–	–
Колективізація, розкуркулювання	–	– +	+ –	–
Репресії 30–40-х років	–	–	–	+
Геноцид (наприклад Голокост)	–	–	–	+
Голодомор	–	–	–	–

Одна з наймасштабніших травм – це Велика Вітчизняна війна, яка коштувала суспільству десятки мільйонів загиблих. Але лише за першим фактором є негативне значення, за всіма іншими маємо позитив. Це була абсолютно справедлива війна (звичайно, для тих, хто захищав свою землю). У моральному плані ми були у вигірній позиції, на відміну від німецьких завойовників. Була здатність протистояти: це була активна боротьба, активний опір загарбникам. І, нарешті, останній фактор: про війну знято багато кінофільмів, поставлено безліч пам'ятників, написані романи і поеми, регулярно святкуються річниці, вшановується пам'ять загиблих та славляться ветерани. Усе це мало позитивне значення для суспільної свідомості. Тому, незважаючи на величезну силу травми, вона зараз не є вирішальною і не впливає на складності суспільних процесів, які ми переживаємо. Сьогодні війна не є актуальною травмою для суспільства.

Якщо взяти інші травми, то ситуація буде іншою (див. табл.). До речі, чим більш амбівалентне ставлення до події, тим складніше розставити акценти, і ця суперечність уходить в групове несвідоме і не вирішується. Це видно на прикладі травми колективізації, в якій брали участь антагоністичні політичні сили. Не відбулося «заліковування» колективної травми і після громадянської війни. Отримала сатисфакцію лише одна частина суспільства, яка представляє переможців (прихильників радянської влади, Червоної армії). А переможена частина суспільства її не отримала, і цей негатив пішов у глибину, хоча це об'єктивно також потребувало відреагування. Ще один приклад – протистояння Червоної армії і Української повстанської армії (УПА). Ці суперечності не були до останнього часу з'ясовані, а отже, будучи невирішеними, вони витісняються з групової свідомості і негативно впливають на суспільне життя. Так, не можна заперечувати, що протистояння, притаманне українському суспільству, яке загострилося під час Помаранчевої революції, не має коренів в цих історичних суперечностях.

На нашу думку, найсильнішою колективною травмою був Голодомор, бо за всіма чотирма параметрами містить величезні мінуси. Великий масштаб трагедії – це дійсно мільйони смертей. Можна стверджувати, що це була волаюча несправедливість, тому що акція була спрямована на абсолютно безневинних людей, позбавлених шансів на порятунок. Цим фактично було знекровлене селянство, яке становило основу аграрної держави. Можливість протистояти була дуже низькою, протидії фактично не було за винятком рідких поодиноких випадків. Суспільній свідомості нав'язувалася думка, що ці люди погані, що вони винні, і їх слід покарати. Нарешті, майже цілковита відсутність відреагування: до останнього часу (коли відкрили декілька меморіалів і відзначили 75-ту річницю) ця подія не лише не була ритуалізована, навпаки – була тривала заборона, тотальне замовчування. Ця колективна травма всілякими шляхами витіснялася. Отже, не будучи відпрацьованою в суспільній свідомості, вона продовжує негативно впливати на суспільне життя.

Чим глибше травма витіснена в суспільне несвідоме, тим менше вона схожа на травму, і ми не розуміємо, яким чином вона впливає. Якщо травма ближче до свідомості, цей вплив зрозуміліший. Скажімо, в терористичних актах ми усвідомлюємо значення цієї події. Нашадки жертв терору, геноциду, якщо їх предки з цією травмою не справилися, переживають її як свою, відчуваючи бажання мститися. До речі, багато сучасних конфліктів, мають давню історію. Скажімо, Чеченська війна в Росії є наслідком подій майже 200-річної давнини – так званої Кавказької війни, яка тривала півстоліття і не завершилася примиренням, заліковуванням колективної травми. Не дивно, що цей конфлікт продовжується досі, це історія не лише радянських часів.

Тут проблеми часу не існує: люди відчувають давно образу предків як свою власну, навіть через великі проміжки часу, що вимірюються століттями [4]. Через десятки років суспільство може відчувати високий рівень травматизації. З часом сила травми, звичайно, згасає, але треба, щоб пройшло дуже багато часу для її самовільного заліковування. Проте, навіть тоді її наслідки не стираються, не зникають. Вони можуть закріплюватися в груповій ідентичності, ментальності, національному характерові тощо. Колективна травма, з якою не справилося суспільство, може впливати на психологію далеких нащадків. Інша справа, якщо суспільство з цією травмою справляється, тоді вона перестає бути травмою, а стає історією, міфологією творами мистецтва. Отже, якщо суспільство відчуває себе травмованим, ці проблеми існують в явному чи латентному вигляді. Це спричиняє дисгармонічні прояви і наслідки, з якими треба працювати соціальним психологам і психотерапевтам.

Безпосередні учасники колективної травми є також індивідуально травмованими. Але відмінність індивідуальної і колективної травми в тому, що остання має дуже широку природу і може передаватися і жити в наступних поколіннях [1; 4; 5]. Так, ознаки посттравматичного стресового розладу спостерігали, наприклад, у нащадків жертв Голокосту, скажімо, їм снилися кошмари про трагічні події з їхніми предками, свідками яких вони не були, навіть, якщо ті не розповідали їм про це [6, с. 17–18;].

З наслідками колективної травми можна працювати індивідуально, звертаючись до історії власного роду і суспільства в цілому [7; 8], можна, наприклад, за допомогою іграшок зробити розстановку на столі. Проте, якщо колективна травма зачіпає різних людей, то ефективніше працювати з великими групами, залучаючи їх представників для проведення роботи. Приклад – теракт у німецькому місті Золінгені, внаслідок якого суперечність між німецьким і турецьким населенням цього міста мало не призвела до громадянської війни. Було проведено декілька соціодраматичних семінарів, куди були запрошені ті, хто вважав себе найбільш постраждалими, яких емоційно найбільш зачіпала ця подія, а також ті, хто працює з людьми: педагоги, представники преси, влади тощо. В результаті цей конфлікт повністю був знятий [9].

Отже, навіть локальний теракт може бути колективною травмою, як і будь-яка подія, що має суспільний резонанс. Тут також корисна ритуалізація, наприклад, люди несуть квіти на місце, де це сталося. Чому ці дії важливі? На рівні малих груп, на рівні індивідуальних травм (наприклад, смерть близької людини) суспільство виробило засоби їх заліковування, щоб з цим справлятися. Ці ритуали дуже потрібні. На рівні середніх та великих груп, на рівні цілих суспільств і цивілізацій вони також дуже важливі.

Справедливість тісно пов'язана з таким фактором, як покарання винних. З одного боку – це позитивні моменти, але з іншого – прагнення суспільства до помсти може стати причиною таких явищ, як кровна помста, терористичні акти, тобто ескалація конфліктів може спричинитися прагненням до покарання винних у колективних травмах [4]. Це рід дуже неоднозначна і має як позитивний, так і негативний бік. Кожна сторона конфлікту вважає себе більш постраждалою, а протилежну – більш винною, а отже прагне продовження. Війну легко розпочати, але важко закінчити.

Тому така справа, як Нюрнберзький процес, здійснений у законних рамках, була дуже корисною. Важливо не стільки покарати винних, скільки назвати відповідальних, визнати справедливість-несправедливість тих чи інших речей. Зараз шукати винуватців Голодомору, садити, розстрілювати неможливо і немає сенсу. Але назвати відповідальними конкретних політичних суб'єктів треба навіть і зараз, бо це не було зроблено досі. І знов-таки, це почуття несправедливості десь у глибині, у підсвідомості живе, і, можливо, через те українцям притаманна роль жертви більше, ніж представникам інших народів.

Агресор може захищати себе ідеєю, що нібито на них напали чи загрожували їхнім інтересам. На цьому можуть будуватися різні психотехнології, які використовуватимуться для нападу на інші держави. Але суспільну свідомість не обдуриш. Те, що агресор виправдовує причину військових дій, для верхнього рівня свідомості начебто нормально, (як у випадку агресії США в Іраку чи Афганістані). Але що відбувається на інших рівнях групової психіки – ми не знаємо. Американська нація, можливо, ще буде переживати наслідки цих подій.

Складності української ментальності полягають у розрізненості історії: є три частини України, які по-різному входили в склад Російської імперії. За три століття Україна пережила три возз'єднання. У 1654 році відбулося те, що ми називаємо возз'єднанням України з Росією, але насправді приєдналася лише Лівобережна Україна (на схід від Дніпра). У 1793 році відбулося приєднання Правобережної України, і лише в 1939 році була приєднана Західна Україна. Оскільки різні українські землі були в складі різних держав (Польщі, Австро-Угорщини, Росії та інших), були пов'язані з різними політичними групами, ментальностями, ідентичностями, Україна просто не може бути однорідною в плані менталітету, мови, ідентичності тощо. Це дуже серйозна реальність, з якою мають усі рахуватися – і політики, і науковці, і психоло-

ги-практики. Якщо це ігнорувати, то можливі події набагато страшніші, ніж у 2004 році, коли протистояння проходило мирно. До речі, в історії людства подібні суспільні суперечності часто ставали причиною громадянських війн.

Створення і розвал Радянського Союзу також сприймається як травма. Будь-яка зміна конфігурації країни (розпад на суверенні держави чи об'єднання) не буває нетравматичною. Зміна карти світу – це завжди травми. Інколи – вони незначні. У Чехословаччині її звели до мінімуму, але там вона також була. А приклад Югославії, навпаки, є ілюстрацією великих травм. До речі, об'єднання Німеччини теж не обійшлося без травм для обох частин, оскільки за час окремого існування двох країн виникли протиріччя, які з латентної форми перейшли у відкриту. Можна стверджувати, що зміна складу малих, середніх та великих груп завжди травматична.

Відмінність групової ідентичності від інших видів ідентичності в тому, що вона дуже чутлива до зміни конфігурації групи. Спроби нав'язати великим групам нову ідентичність сприймається як окупація. Різні групи сповідують різні культурні цінності. Дуже важко знайти спільну гармонію, бо це зачіпає різноманітні національні, релігійні, політичні почуття. Багато людей мають справу з різними політичними вподобаннями, моральними оцінками, цінностями, це дуже делікатна тема. Різноманітність поглядів, оцінок, симпатій тощо настільки велика, що дійти наразі повного консенсусу неможливо. Прості заклики до дружби не допоможуть. Треба розуміти це і спокійно ставитися до існуючих відмінностей.

Так, союз з іншою великою групою для одних є благо, а для інших – окупація. Наприклад, приєднання Західної України сприймається і як окупація Радянським Союзом, і як возз'єднання українських земель. Залежно від позиції люди бачать той чи інший бік. Так само: союз з одними окупантами проти інших – це героїство в очах одних і зрада в очах інших (прикладі – гетьман Мазепа й історія УПА).

Окупація – це, звичайно, негативне явище, але слід визнати, що багато цивілізацій виникло в результаті окупації. Уся історія людства – це, певною мірою, історія завоювань: окупація англосаксами Північної Америки та сучасна американська цивілізація (США); іспансько-португальські завоювання Центральної та Південної Америки і сучасна Латинська Америка; арабські завоювання Візантійської імперії, Єгипту та інших територій і сучасний мусульманський Близький Схід; Росія і завоювання Сибіру, північного Кавказу та інших територій. Ці процеси не такі однозначні. Не всім цивілізаціям так повезло, як Індії та Китаю, які ніколи не були асимільовані, незважаючи на численні спроби їх завоювати.

Наявність іншої ідентичності – це джерело психологічної загрози втрати своєї ідентичності. У масовій свідомості живе переконання: «Ми правильні (хороші), вони – погані». Історія протистояння: робочі і буржуа; робочі і куркулі (історія колективізації та розкуркулювання);

«вороги народу» – як закономірний етап розвитку тоталітаризму; компартія та інші політичні сили.

Проблема сепаратизму – це проблема збереження ідентичності. Якщо якась група людей (частина суспільства, території країни тощо) відчуває загрозу ідентичності, вона прагне до сепаратизму. Це – закономірність. До речі, на всіх територіях у світі, де є прагнення до сепаратизму, є потреба рятувати власну групову ідентичність. Але де грань між сепаратизмом та національним самовизначенням?

Висновки. Можна сподіватися, що представники різних політичних сил України, соціальних спільнот, ментальностей, ідентичностей сповідують ідеї цілісності держави. Це – беззаперечна цінність, яка не повинна бути втраченою. Для подолання міжгрупових суперечностей треба на існуючих різних ідентичностях, не заперечуючи їх, не відмінюючи їх, розвивати ідентичність більш високого порядку, яка базується на загальних цінностях як основі інтеграції. Вона сама собою не виникне, над цим треба працювати, залучаючи різних фахівців, у тому числі і соціальних та політичних психологів. Їй можуть сприяти соціально-психологічні технології, зокрема соціодрама, яка працює з цими відмінностями і суперечностями, долаючи їх.

Кожна людина може сповідувати ту ідентичність, яку вона в собі відчуває (що стосується різних регіонів, етносів, мови, релігії, політичних вподобань тощо), і при цьому відчувати в собі ще одну ідентичність – представника України, нашого суспільства, нашої країни. Якби, не дай Бог, на Землю напали інопланетяни, тоді всі люди (мусульмани, християни, європейці, американці, азіати) забули б, що вони такі різні, і об'єдналися під однією ідентичністю: «ми – земляни, ми – люди». Цей приклад показує, що без знищення локальних ідентичностей можна будувати нові (більш загальні) цінності.

Л і т е р а т у р а

1. Кукиер Р. Психодрама Человечества. Действительно ли это утопия? / Р. Кукиер // Психодрама и современная психотерапия. – 2004. – № 4. – С. 29–42.
2. Келлерман П. Ф. Социодрама. / П. Ф. Келлерман // Психодрама и современная психотерапия. – 2004. – № 4. – С. 7–21.
3. Гой Т. В. Общество и коллективная травма: Семинар Питера Келлермана / Т. В. Гой, П. П. Горноста́й, Е. В. Кистаева // Психодрама и современная психотерапия. – 2005. – № 2–3. – С. 141–145.
4. Volkan V. Bloodlines: from ethnic pride to ethnic terrorism / V. Volkan. – New York : Farrar, Straus and Giroux, 1997. – 280 p.
5. Kellermann N. P. F. Transmission of Holocaust Trauma [Електронний ресурс] / N. P. F. Kellermann // National Israeli Center for Psychosocial Support of Survivors of the Holocaust and the Second Generation. – 2000. – Режим доступу : <http://peterfelix.tripod.com/home/trans.htm>
6. Наор Я. Театр Холокоста / Я. Наор // Психодрама и современная психотерапия. – 2005. – № 4. – С. 15–30.

7. *Гольжак В де*. История в наследство: Семейный роман и социальная траектория / В. де Гольжак ; пер. с фр. – М. : Изд-во Ин-та Психотерапии, 2003. – 233 с.
8. *Шутценбергер А. А.* Синдром предков. Трансгенерационные связи, семейные тайны, синдром годовщины, передача травм и практическое использование геносоциогаммы / А. А. Шутценбергер ; пер с фр. – М. : Изд-во Института Психотерапии, 2001. – 240 с.
9. *Гайслер Ф.* Обмен ролями с врагом: Мореновская социодрама работает с темой насилия и праворадикализма / Ф. Гайслер, Ф. Гёрмар // Психодрама и современная психотерапия. – 2004. – № 4. – С. 50–68.

Данііл Кобрисенко

ПОЛІТИЧНИЙ ОБРАЗ Я ЧЛЕНІВ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ (НА ПРИКЛАДІ ВО «БАТЬКІВЩИНА»)

Проблема. Аналізуючи праці сучасних дослідників, можна зауважити, що наразі певною мірою бракує практичних робіт, спрямованих на психологічне дослідження дорослих осіб. Виняток становить молодь, котру аналізують переважно за «студентською матрицею». При цьому припускається, що студент – це типовий представник молоді, а відтак і дорослої аудиторії. Емпіричні дослідження особливостей самосвідомості, Я-концепції, образу Я, тощо дорослих осіб сьогодні майже не проводяться. Крім того, практично немає праць, що аналізували б політичний образ Я, та досліджень, пов'язаних з аналізом дорослих осіб, котрі ідентифікуються з політичними суб'єктами. Отже, визначення особливостей політичного образу Я партійців дало б змогу мінімізувати існуючий на сьогодні дефіцит знань у цій сфері, а також сприяло б більш ґрунтовному аналізу політичної свідомості, особливостей формування політичної і державно-громадянської ідентичності сучасних українців на шляху до побудови демократичного суспільства.

Мета статті: визначити феноменологію «політичного образу Я»; виявити психологічні особливості політичного образу Я політичних акторів, зокрема членів політичної партії, її прихильників та аполітичних осіб.

Традиційно образ Я розуміють як системну характеристику, що охоплює найрізноманітніші уявлення особи про себе. Найбільш значущими серед них є: образ тіла, ідентифікація з друзями та батьками, уявлення про об'єкти, що належать особі, узагальнені образи власних рис, способів поведінки, мотивів, інтересів тощо. Уявлення дорослої людини про себе, або само презентація, містить ідентифікації індивіда зі статтю, віком, зовнішніми характеристиками, соціальними ролями, психічними